

Т.А. Денисова

доктор юридичних наук, професор
Заслужений юрист України
Класичний приватний університет

КУЛЬТУРНО-ІДЕОЛОГІЧНІ Й ІСТОРИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПЦІЇ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ ТА США КІНЦЯ XVIII – XIX СТ.

Статтю присвячено проблемі визначення культурно-ідеологічних та історико-правових засад формування теоретико-правового концепту громадянського суспільства у західно-європейській і американській політико-правовій думці кінця XVIII – XIX ст.

Ключові слова: природне право, суспільний договір, правова держава, громадянське суспільство.

I. Вступ

Держава як суб'єкт авторитету влади була і є основною формою організації суспільного життя. Саме держава організує і наставляє будь-яку соціально значущу діяльність людей. Проте, це не виключає можливість недержавної суспільної діяльності. Пильна увага до цієї форми суспільної діяльності виникла історично і привела до того, що у філософсько-правових працях мислителів Нового часу та Просвітництва з'являється термін "громадянське суспільство" і поступово оформлюється його ідея.

У позитивному аспекті ідея громадянського суспільства отримала свій розвиток у працях Т. Гоббса, Дж. Локка, Ш. Монтеск'є і Ж.-Ж. Руссо. Негативний аспект свого тлумачення вона отримує в німецькій класичній філософії права, особливо у Г. Гегеля.

У наступний період інтерес до ідеї громадянського суспільства втрачається. Це можна пояснити тим, що, по-перше, місце панівної парадигми "панраціоналізму" поступається філософському плюралізму, який орієнтується на проблему людини, її індивідуальність; по-друге, ідея громадянського суспільства певною мірою виконала своє призначення як засіб ідеологічно-правового забезпечення буржуазних революцій в Європі; по-третє, це можна пояснити і тим, що в країнах Старого та Нового Світу вона набула певної форми інституціалізації.

Своє "друге народження" ідея громадянського суспільства отримує у 80-х рр. XX ст. у Східній Європі у зв'язку з крахом світової системи соціалізму.

Проте, як свідчить аналіз сучасної наукової літератури з проблеми громадянського суспільства, вона ще отримала належну

увагу, особливо в історико та теоретико-правовому аспектах.

На наш погляд, в першу чергу, це пов'язано з тим, що до сьогодні ідея громадянського суспільства не здобула належного концептуального оформлення. У зв'язку з чим вона не може отримати рівень метатеорії, яка б сприймалась юриспруденцією як аксіома.

Виходячи з аналізу наукових джерел із цієї проблеми можна констатувати, що на сьогодні існує декілька підходів щодо розуміння концептуальних засад ідеї громадянського суспільства і відповідно тлумачення сутності цього поняття в політико-правовому контексті [2; 3; 7; 10].

Перший підхід характеризує ідею громадянського суспільства як регулятивну норму періоду буржуазних революцій в Європі. При цьому поняття "громадянське суспільство" тлумачиться як певний історичний етап розвитку суспільства в цілому, що оформлюється в раньоіндустріальну епоху його розвитку та вже у другій половині XIX ст. трансформується у "масове суспільство" [5, с. 107].

Другий пов'язує виникнення феномену громадянського суспільства з ліберальною політико-правовою ідеологією Нового часу [11, с. 37].

Згідно з третім підходом, ідея громадянського суспільства визначається як продукт спекулятивної філософії права, ідеологічна абстракція, яка ніколи не виходила за межі ідеалу, не набувала інституціалізованої (предметної) форми [12, с. 47–48].

Характерною особливістю четвертого підходу є тлумачення громадянського суспільства у повному відриві від держави. Поняття "громадянське суспільство" визначається як: "...тканина нашого спільного з ін-

шими життя, яка для свого існування не потребує держави, оскільки утворюється за рахунок низових ініціатив, спираючись на ринок та громадськість” [11, с. 37–40].

Статтю присвячено проблемі подолання крайнощів при визначенні концептуальних засад формування ідеї громадянського суспільства в західноєвропейській і американській політико-правовій думці кінця XVIII – XIX ст.

II. Постановка завдання

Мета статті – визначити культурно-ідеологічні й історико-правові засади формування концепції громадянського суспільства.

Завданнями статті є:

1) визначити засади й особливості теоретичного обґрунтування поняття “громадянське суспільство” в консервативній та ліберальній політико-правовій традиції;

2) дати інтерпретацію цього поняття у контексті історико-теоретичних підходів щодо вирішення проблеми співвідношення, взаємозв'язку та взаємодії держави і громадянського суспільства.

III. Результати

Дослідженням теорії громадянського суспільства займалась досить велика кількість учених протягом тривалого часу.

З аналізу останніх публікацій випливає, що практично в більшості з них робиться спроба осмислити досягнення світової наукової думки в дослідженні проблем громадянського суспільства та правової держави в контексті співвідношення з реальними досягненнями західної політико-правової науки та визначенні тих державно-правових принципів, які можна було б залучити до процесів реформувань сучасного суспільства [2; 3; 5–7; 9; 10]. Що стосується узагальнювальних праць системного характеру, то їх не так багато. Поза увагою залишається комплексне дослідження фундаментальних засад громадянського суспільства та правової держави, що в свою чергу, можна розглядати як одну з причин відсутності у нашої держави, у сфері демократичних реформ, чіткого розуміння ієрархії цілей та пріоритетів, послідовності дій у сфері державно-правового реформування.

Зазначимо, що поняття “громадянське суспільство” виникло значно раніше, ніж його ідея у сучасному розумінні. У період Античності воно виступало як юридичне поняття, у філософії права Середньовіччя відображало різницю між релігійними інститутами, а в XVII ст. протиставлялось природному стану.

І тільки із XVIII ст. це поняття набуває рис його сучасного змісту. У подальшому, у XIX ст. ідея громадянського суспільства найбільш повно була розроблена Г. Гегелем у його “Філософії права” [4]. Німецький філософ визначає “громадянське суспільство” як комерційну частину суспільства, включа-

ючи до неї також інститути, що необхідні для його захисту та функціонування [4, с. 131].

Гегелівське визначення “Burgerliche Gesellschaft” поєднує у собі право приватної власності й автономію від держави. Ця автономія у Г. Гегеля посідає особливе місце у цілісній системі відносин “індивід – корпорація – держава”. Тут індивід-громадянин не тільки реалізує свої інтереси через корпорацію, а й усвідомлює себе органічною частиною цілого – держави, що виступає захисником та гарантом його свободи у сфері власності [4, с. 131–132].

Г. Гегель стверджує, що як і в Античності, так і в нових економічних умовах індивід як член громадянського суспільства не може бути відділений від держави. Держава, через установлені нею закони, обмежує активність індивіда та корпорації, встановлюючи для них межі. Усередині цих меж, що визначені правом, масштаб автономної діяльності індивідів або корпорацій самостійно встановлюється відповідно або до умов угоди учасників, або на основі узгодження інтересів між ними [4, с. 132].

Саме в цьому полягає гегелівське розуміння автономії громадянського суспільства.

Зазначимо, що як сама ідея, так і поняття “громадянське суспільство” має багатоплановий (багатоаспектний) характер. Тому логічно, враховуючи науковий інтерес до цієї проблеми гуманітарних наук, існування різних теорій громадянського суспільства, що сформувались історично в межах консервативної, ліберальної та соціалістичної політико-правової традиції наприкінці XIX ст.

Для більшості сучасних політико-правових теорій є характерною концентрація уваги навколо проблем співвідношення і взаємозв'язку держави та громадянського суспільства, визначення відносин між приватною та публічною, індивідуальною та суспільною сферами, їх правового забезпечення і регламентації.

Саме особливість дослідження й обґрунтування цих проблем у XVIII – XIX ст. полягає в тому, що вони є актуальними і для сьогодення.

Сьогодні більшість авторів визначають, що важливим критерієм громадянського суспільства є існування вільної громадянської асоціації – колективу як об'єднання рівноправних, автономних і активно діючих індивідів. На наш погляд, більш суттєвим для громадянського суспільства є існування автономної сфери діяльності індивідів, що забезпечена й охороняється правом. Це сфера, де приватна особистість реалізує свої власні інтереси. Де, за висловом Г. Гегеля, особистість як вільна індивідуальність, що визначає себе сама, висуває свої вимоги,

які направлені на задоволення особистої автономії [9, с. 185].

Що стосується публічної сфери взаємодії у громадянському суспільстві, то вона виступає публічним простором лише тому, що відділяється від тих соціальних факторів, які вступають в неї як приватні особи.

Вищезазначені особливості концептуального характеру ідеї громадянського суспільства виявилися у процесі її розвитку. В історико-правовому аспекті ідея громадянського суспільства формувалась у ході наукової дискусії навколо проблеми співвідношення суспільства і держави, і в XIX ст. була чітко визначена у ліберальних політико-правових вченнях Б. Константа та Д. Мілля [9].

Найбільше значення для формування концепції громадянського суспільства в політико-правовій теорії становить переоцінка вчення Ж.-Ж. Руссо, який починаючи з крайнього індивідуалізму доходить повного колективізму, безумовно підкорюючи індивіда державі. Така переоцінка була здійснена представниками основних напрямів політико-правової ідеології кінця XVIII – XIX ст. – консерватизму, лібералізму та соціалізму [7, с. 84].

Усі ці різні напрями, що склались у Західній Європі, мали яскраво виражений національний характер і певною мірою можуть розглядатися як ідеологічно-правовий наслідок промислового перевороту, що охопив континентальну Європу в XIX ст. У межах кожного із цих напрямів розвивались різні течії, що ускладнює визначення концептуальних історико-правових та культурно-ідеологічних засад громадянського суспільства.

У XIX ст. у Німеччині під впливом вчення Ж.-Ж. Руссо виникає романтична течія у філософії права (Г. Гегель, Ф. Шлегель, І. Фіхте). Для її представників є характерним ідеалізація народу як носія особливого світогляду і духу. Народ являє собою особливу сутність, відмінну від держави. Є об'єднанням людей, що діють в ім'я своїх власних цілей. У цілому, зазначимо, що у представників цього політико-правового напрямку народ ідентифікується з державою й особистістю правителя держави у формі, котра близька до концепції національного суверенітету (Г. Гегель), а "народний дух" виступає державним принципом.

Відповідно до гегелівської тріади "тезис – антитезис – синтез", тезис означає закон як зовнішню форму реалізації права. Право контролює громадянське суспільство (сфери виробництва та торгівлі). Антитезис – це моральність як внутрішня умова реалізації права, що регулює мораль індивіда. Суперечність і відмінність між законом та індивідуальною совістю вимагають їх синтезу і

примирення. Це реалізується у концепції соціальної етики, що об'єднує юридичні, моральні та правові принципи в межах розвинутої держави. Саме в цій формі держави може бути досягнення її ототожнення з народом [4, с. 165–171].

Зазначимо, що розроблена Г. Гегелем та доповнена його послідовниками концепція громадянського суспільства являє собою концепцію "держави-суспільства" у дусі абсолютистської традиції. Вона виступає основою для розвитку соціалістичної політико-правової теорії громадянського суспільства, концептуальні засади якої були розроблені К. Марксом у XIX ст.

Ця теорія поєднала в собі як абсолютистську традицію, так і антиетатистський напрям у вирішенні проблеми співвідношення держави і права. Так, концептуальними засадами теорії виступають положення, згідно з якими держава розглядається як продукт класових суперечностей, штучне утворення, що відповідає меті класу власників засобів виробництва. Посилення ролі пролетаріату в умовах демократії приводить до утворення держави пролетаріату (диктатури пролетаріату), місія якої полягає у подоланні класових суперечностей. У результаті держава як форма експлуатації й апарат насилля відмирає. У майбутньому лишається суспільство – комуна [8, с. 547–551].

Таким чином, система політичної демократії розглядалась марксизмом як перехідна стадія до безкласового суспільства шляхом соціальної революції. Комуністичне майбутнє означає заперечення держави та проголошує існування чистого суспільства у комуністичній формі. Марксистська політико-правова теорія використовує поняття "держава" і "суспільство" для особливої аргументації при вирішенні проблеми, що розглядається:

- в історії ніколи не існувало різниці між державою та суспільством, оскільки держава завжди виступала органом, що виражав суспільний інтерес;
- у майбутньому ця різниця зникне, оскільки держава втратить своє існування.

Якщо порівняти цю концепцію з гегелівською системою, то можна зазначити, що вона характеризує проблему співвідношення держави та суспільства на нижчій, за Г. Гегелем, стадії розвитку державності, де функція держави зводиться до контролювання системи економічних відносин.

У XIX ст. виникає дві альтернативи гегелівсько-марксистського аналізу проблеми співвідношення держави і суспільства. Перша пов'язана з розвитком індивідуалізму в Англії та США. Друга – з розвитком у країнах континентального права синдикалістського напрямку, що був започаткований у анархістському політико-правовому вченні П. Прудона.

Культурно-ідеологічною основою англо-американського індивідуалізму, як політико-правового напрямку в дослідженні проблеми громадянського суспільства, виступали християнська практична філософія та практика нонконформізму.

Із часів Середньовіччя в Англії сформувалась система загального права (common law) як сукупність правил і процедур, що захищали права підданих англійських монархів. Система судочинства реалізувалась незалежною корпорацією юристів, що зумовило послаблення впливу абсолютистського свавілля короля й уряду. Відзначимо роль, яку відігравали англійські юристи в діяльності парламенту, що виконував протягом тривалого часу функції верховного суду.

Таким чином, принципи загального права та вищої судової юрисдикції сприяли утворенню у XVIII–XIX ст. нових тенденцій у соціальній, економічній і політико-правовій сферах. Поширення незалежності нових соціальних груп спочатку здійснювалось на конфесійній основі у формі “вільної церкви”. Основним тут виступав принцип боротьби релігійних груп проти принципу держави, що був чітко сформульований Т. Гоббсом у “Левіофані”.

Зазначимо, що принцип нонконформізму був заснований на ідеї незалежності церкви від держави, і тим самим його реалізація сприяла поширенню ідеї про різницю між державою та суспільством.

У результаті такого розвитку в XIX ст. були закладені основи концепції паралельного розвитку громадянського суспільства і держави. Суспільство розглядалось як своєрідна лабораторія, у межах якої відбуваються різні соціальні експерименти, що здійснюються вільними соціальними групами, які утворені не примусово державою, а на основі добровільної згоди.

Що стосується континентального синдикалізму як політико-правової течії, то як уже зазначалось, її основи були закладені в анархістській філософії П. Прудона.

Згідно з ученням П. Прудона, економічний порядок за часом передуює правовому та політичному порядку. Економічне право (приватне право), що засноване на принципі взаємної допомоги, є вищим щодо політичного права (право держави). Останнє походить від нього і має бути виведено з основних принципів економічного життя. За П. Прудонам, економічний порядок утворює громадянське суспільство, що являє собою вільне об'єднання громадян з метою виробництва й обміну, котрі допомагають один одному [1, с. 340–349].

Зазначимо, що в теоретичному аспекті синдикалізм, роблячи акцент на протистоянні держави та суспільства, загострив проблему їх співвідношення. Ігноруючи інші фу-

нкції суспільства, крім економічної, цей напрям дослідження або спотворював класичну концепцію громадянського суспільства, або доводив її до містичного абсурду, як це трапилось у фашистській Італії за часів Б. Муссоліні.

IV. Висновки

Таким чином, наприкінці XVIII – XIX ст. були сформульовані концептуальні історико-правові та культурно-ідеологічні засади громадянського суспільства. У культурно-ідеологічному аспекті значну роль в обґрунтуванні концепції громадянського суспільства відігравали релігійні вчення, в першу чергу сектантського аскетичного пуританізму (Англія, США) та філософія права (Г. Гегель, І. Кант, І. Фіхте). В історико-правовому аспекті теоретичним базисом виступали ідеї Просвітництва, що знайшли своє відображення у політико-правових ученнях Б. Константа, Дж.С. Мілля, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо та ін.

Незважаючи на існуючі відмінності у розумінні та ступені обґрунтованості концептуальних засад, у XIX ст. теорія громадянського суспільства набуває головних рис:

- визначається як частина суспільства, що незалежна від держави;
- забезпечує права індивідів і в першу чергу право власності;
- незалежно від держави самостійно діють незалежні автономні асоціації;
- тлумачиться як умова правової держави, що забезпечує право громадян на суспільну діяльність, участь у дискусіях політико-правового характеру та прийнятті рішень із питань, котрі мають загальне значення.

Список використаної літератури

1. Вебер М. Избранное. Образ общества / М. Вебер. – М., 1994. – 704 с.
2. Витюк В.В. Становление идеи гражданского общества и ее историческая эволюция / В.В. Витюк. – М., 1995. – 91 с.
3. Гаджиев К. Гражданское общество и правовое государство / К. Гаджиев // Мировая экономика и международные отношения. – 1991. – № 9. – С. 12–22.
4. Гегель Г.В.Ф. Философия права / Г.В.Ф. Гегель. – М., 1990. – 524 с.
5. Дарендорф Р. После 1989. Мораль, революция и гражданское общество / Р. Дарендорф. – М., 1998. – 271 с.
6. Зиновьев А. Запад. Феномен западнизма / А. Зиновьев. – М., 1995. – 461 с.
7. Матузов Н.И. Гражданское общество: сущность и основные принципы / Н.И. Матузов // Правоведение. – 1995. – № 3. – С. 83–93.
8. Маркс К. Избранные произведения : в 3 т. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М. : Политиздат, 1980. – Т. 1. – 640 с.

9. Нерсисянц В.С. История политических и правовых учений / В.С. Нерсисянц. – М. : Наука, 1988. – 736 с.
10. Черниловский З.М. Гражданское общество: опыт исследования / З.М. Черниловский // Государство и право. – 1992. – № 6. – С. 142–151.
11. Хаберманс Юрген. Политические работы / Юрген Хаберманс ; сост. А.В. Де-нежкина ; пер. с нем. Б.М. Скуратова. – М. : Праксис, 2005. – 368 с.
12. Seligman A.B. The Idea of Civil Society / A.B. Seligman. – N-Y, 1992. – 241 p.

Стаття надійшла до редакції 11.01.2013.

Денисова Т.А. Культурно-идеологические и историко-правовые основания формирования концепции гражданского общества в Западной Европе и США конца XVIII – XIX в.

Статья посвящена проблеме определения культурно-идеологических и историко-правовых оснований формирования концепта гражданского общества в западно-европейской и американской политико-правовой мысли конца XVIII – XIX в.

Ключевые слова: естественное право, общественный договор, правовое государство, гражданское общество.

Denisova T. Cultural and ideological as well as historical and legal foundations for the formation of the jural society concept in western europe and the usa at the end of XVIII – XIX centuries

The article is devoted to the problem of defining cultural and ideological as well as historical and legal foundations for the formation of the theoretical legal concept of the jural society in West European and American political and legal schools of thought at the end of XVIII – XIX th centuries.

Key words: natural law, common agreement, legal state, jural society.